

АНТИУТОПІЧНИЙ ДИСКУРС В ОЦІНЦІ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто особливості антиутопічного дискурсу, які полягають в описі інваріантної структури роману-антиутопії й вироблено гіпотези про його різновиди. Проаналізовано спеціальні наукові дослідження, предметом яких є жанр антиутопії. Метою подано теоретичну характеристику жанру антиутопії, яка пояснює його функціонування.

Романи-антиутопії стали з'являтися в ХХ столітті. Перші романи-антиутопії довгий час вважалися жанром "буржуазної літератури", що порочили ідеали й дійсність Радянської держави. Однак подальший розвиток соціального експерименту в країні не згладило протиріч між ідеалом і дійсністю, й історія жанру роману-антиутопії несе в собі відбиття цих протиріч. Найбільш гострі ключові моменти суспільно-політичного життя в російському та українському просторі ХХ століття відразу викликають підйом інтересу до цього жанру. Так, О. Лазаренко виділяє три вузлових етапи в процесі розвитку роману-антиутопії: перший із них припадає на 1900-1920-і роки; другий – на 60-і роки; третій – на 80-і роки ХХ сторіччя [1: 12].

У зв'язку з цими обставинами, жанр антиутопії – предмет дослідження філософії, історії, соціології, політології. Характерно, що в довідкових виданнях з філософії існує стаття "Антиутопія", тоді як не у всіх літературних енциклопедіях вона є (немає такої статті, зокрема, в "Короткій літературній енциклопедії").

Після опублікування в Росії добутку Є. Замятіна "Ми" (журнал "Прапор", 1988 рік) розширюється коло досліджень роману-антиутопії. Сюди додається публіцистичне й "властиво читацьке" осмислення піднятих у цьому жанрі проблем.

У спеціальній літературі існує три основних напрямки досліджень роману-антиутопії: 1) розгляд цього жанру в позалітературному контексті як відбиття історичної дійсності або ідеології; 2) аналіз співвідношення роману-антиутопії з іншими літературними явищами; 3) дослідження, мета яких – створення теоретичної моделі жанру, тобто такої характеристики типу художнього цілого, що пояснювала б його функціонування.

Роман-антиутопія не завжди відмежовується від інших жанрів, зокрема, від утопії. У результаті це позначення додається до добутків, які в дійсності не є зразками цього жанру (наприклад, "Володар мух" У. Голдінга, "Рідке сонце" А. Купріна й т. д.). Не розрізняються антиутопії, які входять до складу авантюрної фантастики другої половини ХХ століття (як, наприклад, "451° по Фаренгейту" Р. Бредбері або "Повернення із зірок" С. Лема) і класичні антиутопії Є. Замятіна й О. Хакслі, які аж ніяк не вимагають від читача припустити повну реальність того, що відбувається в дійсності іншій, не підвладній існуючим законам. Зате вони змушують читача до "алегоричного", "непрямого" прочитання своїх історій. Нарешті, не визначені різновиди роману-антиутопії й не вивчені їхні співвідношення, тобто не розроблена типологія жанру.

Усі ці завдання не можуть бути вирішені, поки ми не маємо у своєму розпорядженні відповідь на питання про константні структурні особливості цього типу художнього цілого. Шукана теоретична модель розглядається як варіація моделі жанру взагалі ("тривимірного конструктивного цілого", "типового цілого художнього висловлення"), запропонована М. Бахтіним на основі дослідження саме роману [2: 100]. Побудова типології жанру створює нові можливості порівнянь, конкретизації запропонованої теоретичної моделі й розширення сфери її застосування.

Метою статті є створення теоретичної моделі жанру роману-антиутопії. Матеріалом статті є дослідження, у яких прямо ставиться проблема роману-антиутопії як жанру. Однак, наукові праці, присвячені окремим аспектам художнього цілого цього типу, також будуть нами вивчені, оскільки спостереження, які наявні в них, допоможуть надалі більш повно охарактеризувати структуру жанру, що цікавить нас.

Усі наукові праці, присвячені жанру роману-антиутопії, на наш погляд, розділяються на дві великі групи, залежно від того, із чим співвідносяться аналізовані в них добутки. Вони вводяться: 1) у позалітературний контекст; 2) у літературний контекст.

Тут слід домовитися про правомірність розгляду роману-антиутопії, з жанрової точки зору, у позалітературному контексті. Як ми вважаємо, виявлення зв'язку твору з "поточною сучасністю" (М. Бахтін) може виявитися характеристикою одного з аспектів романного цілого, а саме – границі між естетичною та позаестетичною реальностями. Тому вивчення такого співвідношення здається нам можливим і навіть необхідним.

О. Скороспелова виділяє два варіанти такого роду прочитання роману [3: 219]. Зразок першого дав критик А. Воронський, що "спробував прочитати роман з погляду його конкретно-політичного змісту й побачив у ньому спробу очорнити радянський соціалізм"; а другого – Я. Браун у статті "Шукаюча людина: творчість Є. Замятіна", що побачив у романі філософське надбання. Ті ж два підходи ми спостерігаємо й до всіх інших романів-антиутопій [3: 63].

У спеціальній літературі вже склалася стійка тенденція шукати відповідності тим часам, що зображені в романі й фактам, або явищам в дійсності автора й читача. Звідси, спроби віднесення романів-антиутопій до жанру "роману-попередження" та фіксації їхньої прогностичної функції. Можна припустити, що "злободенність" і пов'язана з нею "іносказаність" романів-антиутопій – структурна характеристика жанру.

Ця характеристика ставиться до значеннєвої границі між художньою й реальною дійсністю; між світом героя й світом автора і читача. Специфічна для роману-антиутопії особливість цієї границі, як нам здається, полягає в явному зближенні двох зазначених дійсностей.

Розглянемо дослідження, предметом яких і став описаний вище аспект художнього цілого. Ці роботи можуть бути присвячені як жанру роману-антиутопії в цілому, так і окремим конкретним творам у цьому жанрі.

У статті Л. Іоніна "Те, чого ніде нема" аналізуються й зіставляються романи-антиутопії О. Хакслі "О, чудовий новий світ", Дж. Оруелла "1984" і Є. Замятіна "Ми", що варіюють зображення "інженерної природи здійснюваного проекту суспільства, де людину можна й потрібно згинати, ламати, штампувати, формувати, щоб вона точно стала деталлю, "гвинтиком" блискуче злагодженої суспільної машини" [4: 40].

В. Новіков у статті "Повернення до здорового глузду" також характеризує романи-антиутопії з погляду того, як відбивається в них історична дійсність. Основна тема антиутопій, на думку В. Новікова, – зіставлення "людини і суспільства", "людини і світу", що робить жанр соціологічним. Таке зіставлення відображає реалії сучасної авторові дійсності. "При всій своїй логічній розгалуженості антиутопія як така містить у собі сюжетне ядро, що недвозначно перегукується з нинішньою нашою ситуацією" [5: 214].

Ми розглянули роботи, автори яких аналізують зв'язок світу, зображеного в романі-антиутопії, із сучасною письменникові дійсністю: фактами історії або естетичними ідеями літературних об'єднань. Можна відзначити також, що це питання піднімається й у таких дослідженнях, ціль яких – опис всієї структури жанру роману-антиутопії.

Огляд спеціальної літератури підтверджує наше припущення про те, що "злободенність" – специфічна ознака роману-антиутопії. Зближення естетичної та позаестетичної реальності в цьому жанрі може бути настільки сильне, що, як відзначає С. Кузнецов у статті "1994: ювілей ненаставшого року", виникає "унікальна ситуація", при якій "відзначався рік, у якому відбуваються вигадані події" [6: 56].

Розглядаючи поняття антиутопії, слід звернутися до різних науковців. Так, А. Гріцанов стверджує: "Антиутопія – течія, що представляє собою критичний опис суспільства утопічного типу. Антиутопія виділяє найнебезпечніші, з погляду авторів, суспільні тенденції. Антиутопію можна представити як своєрідну саморефлексію жанру соціальної утопії. Антиутопія істотно змінює ракурс розгляду ідеального соціуму: піддається сумніву сама можливість позитивного втілення якого б то не було перетворювального інтелектуального проекту. При цьому, якщо в жанрі традиційної утопії відбувається уявне звертання авторів у минуле й сьогодні, то в стилістиці антиутопії домінує спрямованість у майбутнє. Конститування антиутопії як особливого інтелектуального жанру збіглося за часом (ХХ ст.) із встановленням досить твердих загальноприйнятих дисциплінарних границь у сфері гуманітарного знання, тому антиутопія майже цілком являє собою літературне явище. Головними темами антиутопії виступають як проблеми неможливості безпосереднього міжособистісного спілкування разом із втратою особистістю свого духовного світу (Є. Замятін), так і абсолютизовані до крайності негативні тенденції сучасного суспільства: споживання, що нівелює людей (О. Хакслі), тотальний контроль нелюдської державної влади (Дж. Оруелл)" [6: 59].

Структурний стержень антиутопії – псевдокарнавал. Принципова різниця між класичним карнавалом і псевдокарнавалом – породженням тоталітарної епохи – полягає в тому, що основа карнавалу – амбівалентний сміх, основа псевдокарнавалу – абсолютний страх. На відміну від сміху, що амбівалентний, страх безумовний і абсолютний. Зміст страху в антиутопічному тексті полягає в створенні зовсім особливої атмосфери, того, що прийнято називати "антиутопічним світом". Як випливає з природи карнавального середовища, страх межує із благоговінням перед владними проявами, із замилюванням ними. Благоговіння стає джерелом шанобливого страху, сам же страх прагне до ірраціонального тлумачення.

Разом із тим страх є лише одним полюсом псевдокарнавала. Він стає синонімом елемента "псевдо" у цьому слові. Дійсний карнавал також цілком може відбуватися в антиутопічному творі. Він – найважливіший спосіб життя й керування державою. Адже антиутопії пишуться в тому числі й для того, щоб показати, як ведеться керування державою, і як при цьому живуть звичайні, "прості" люди [7: 112].

Розрив дистанції між людьми, що перебувають на різних щаблях соціальної ієрархії, цілком можливий, і навіть часом вважається нормою для людських взаємин в антиутопії.

Досвід побудови нового суспільства безжалісно висміяний у класичних англійських антиутопіях "О, чудовий новий світ" (1932 р.) О. Хакслі, "Звіроферма" (1945 р.) і "1984" рік (1949 р.) Дж. Оруелла. У цих творах, поряд із неприйняттям комуністичної (і всякої іншої) тиранії, виражене загальне почуття сум'яття перед можливостями бездушної технократичної цивілізації.

Донос стає нормальною структурною одиницею, причому рукопис, що пише герой, можна розглядати як донос на все суспільство, метою якого є прагнення попередити, сповістити, звернути увагу, проінформувати, словом, донести читачеві інформацію про можливу еволюцію сучасного суспільного устрою.

Карнавальні елементи проявляються ще й у простій моделі: від площі до міста або країни, а також – у театралізації дії. Іноді автор прямо підкреслює, що все що відбувається – розіграш, модель певної ситуації, можливий розвиток подій, будь то "блязнівське увінчання й наступне розвінчання карнавального короля", що відбиває карнавальний пафос різких змін і кардинального ламання, або що-небудь інше.

Герой антиутопії завжди ексцентричний. Він живе за законами атракціону. Атракціон виявляється ефективним, як засіб сюжетотворення саме тому, що в силу екстремальності створюваної ситуації змушує розкриватися характери на межі своїх духовних можливостей, у самих потаємних людських глибинах, про які самі герої могли навіть і не підозрювати. Власне, в ексцентричності й атракційності антиутопічного героя немає

нічого дивного: адже карнавал і є торжество ексцентричності. Учасники карнавалу одночасно й глядачі й актори, звідси й атракційність,

Ритуалізація життя – ще одна структурна особливість антиутопії. Там, де панує ритуал, неможливий хаотичний рух особистості. Навпаки, її рух запрограмований. Сюжетний конфлікт виникає там, де особистість відмовляється від своєї ролі в ритуалі і віддає перевагу своєму власному шляху.

Антиутопія принципово орієнтована на цікавість, розвиток гострих, захоплюючих колізій. В антиутопії людина неодмінно відчуває себе в дуже складній, іроніко-трагічній взаємодії із установленим ритуалізованим громадським порядком.

Його особисте, інтимне життя досить часто виявляється чи ледве не єдиним способом виявити своє "Я". Звідси – еротичність багатьох антиутопій, гіпертрофованість сексуального життя героїв. Тілесне стає збудником духовного, низинне бореться з піднесеним, намагаючись розбудити його від сну.

Отже, для антиутопії характерна жанрова орієнтованість на особистість, її особливості, сподівання. Особистість в антиутопії завжди відчуває опір середовища. Соціальне середовище й особистість – ось основний конфлікт антиутопії.

Простір антиутопії завжди обмежено. Це житло героя, на яке він у суспільстві втіленої утопії втрачає право. Так Д-503 живе в скляних стінах. Реальне в антиутопії – простір надособистісний, державний, приналежний соціуму, владі, що може бути замкнутим, розташованим вертикально, що створює конфлікт верхів та низів.

Страх становить внутрішню атмосферу антиутопії. Але не можна нескінченно довго боятися. Людина тягнеться до задоволення. Він знаходить його або в патологічному приниженні перед владою, або в бузுவірському насильстві над відведеною для цього частиною суспільства, що робить ще більш страшне враження на всіх інших. Для антиутопії характерні такі риси: 1) проекція на уявну спільноту тих рис сучасного авторові суспільства, які викликають його найбільше неприйняття; 2) розташування антиутопічного світу на відстані – у просторі або часі; 3) опис притаманних для антиутопічного суспільства негативних рис таким чином, щоб виникало відчуття кошмару; 4) однак у реальних творах антиутопічного жанру – саме в силу подвійності антиутопії – найчастіше суспільство, представлене у цілому як антиутопічне, одночасно розкривається й з боку своїх знаходжень (так, не випадково в цілому антиутопічний світ з роману О. Хакслі "О, чудовий новий світ" увібрив у себе ряд рис, які – з деяким коректуванням – стануть і частиною утопічного світу з роману О. Хакслі "Острів"). Рівною мірою й добутки утопічного жанру можуть містити у собі антиутопічний елемент (Г. Уеллс "Люди як боги").

В антиутопіях кінця ХХ століття буття героя споконвічно самодостатність, світ його протистоїть державі не як протилежний, а як якісно інший. Завдяки цій вихідній рисі він вибудовується інакше, ніж у традиційній антиутопії. Насамперед, у цих антиутопіях відсутній просторово окреслений світ, свідомо створюваний автором у якості альтернативного державному порядку в яких-небудь відносинах (місто за Стіною в Зам'ятіна, резервація в Хакслі й райони, де живуть проли, в Оруелла), і герой залишається наодинці з режимом.

Отже, ми можемо зробити висновок, що антиутопія представляє собою критичний опис суспільства утопічного типу. Антиутопія істотно змінює ракурс розгляду ідеального соціуму, піддається сумніву сама можливість позитивного втілення якого б то не було перетвореного інтелектуального проекту. В стилістиці антиутопії домінує спрямованість у майбутнє.

Конституювання антиутопії як особливого інтелектуального жанру збіглося за часом (ХХ ст.) із установленням досить твердих загальноприйнятих дисциплінарних границь у сфері гуманітарного знання, тому антиутопія майже цілком являє собою літературне явище. (Історично антиутопія веде своє походження від сатиричної традиції Дж. Свіфта, Вольтера, М. Салтикова-Щедрина, Г. Честерстона й ін., а також від жанру романів-застережень, до якого зверталися у своїй творчості А. Франс, Дж. Лондон, Г. Уеллс, К. Чапек та ін.). Розчарування в прогресі, криза ідеалів євроцентризму, негативні ефекти функціональної диференціації суспільства актуалізували жанр антиутопії, що постійно звертався до репресованих шарів громадського життя (згідно з думкою Оруелла, антиутопія стає можливою лише після того, як "утопія була дискредитована").

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бахтин М.М. Формальний метод в літературознавстві // Бахтин М.М. Фрейдизм. Формальний метод в літературознавстві. – Марксизм і філософія мови. – М. 2000. – С. 186-348.
2. Бахтин М. Епос і роман. // Вопросы літератури. – М. 1970. – № 1. – С. 95-122.
3. Рабинович В.С. Олдос Хакслі: еволюція творчості. – Катеринобург, 1998. – С. 123-124.
4. Іонін Л. То, чого нігде немає Роздуми про романи-антиутопії // Нове час. – 1988. – № 25. – С. 40.
5. Муриков Г. Вони і "Ми" // Звезда. – 1989. – № 1. – С. 191.
6. Кузнецов С. 1994: ювілей неслучливого року (К десятиліттю "року Оруелла") // Іноземна література. – 1994. – № 11. – С. 244.
7. Борисенко Ю.А. Риторика влади і поезія любові в романах антиутопії першої половини ХХ століття (Дж. Оруелл, О. Хакслі, Е. Зам'ятин): Автореф. дисс. ... канд. філол. наук. 10.01.05 / Іжевський державний університет, Іжевськ, 2004. – С. 20.

Матеріал надійшов до редакції 11.05. 2007 р.

Иконникова М.В. Антиутопический дискурс в оценке литературоведения ХХ века.

В статье рассмотрены особенности антиутопического дискурса, которые заключаются в описании инвариантной структуры романа антиутопии и выработано гипотезу о его разновидностях. Проанализированы специальные научные исследования, предметом которых выступает жанр антиутопии. Представлена такая теоретическая характеристика жанра антиутопии, которая объясняет его функционирование.

Ikonnikova M.V. Antiutopian discourse in literary criticism of the XX century evaluation.

The paper examines the peculiarities of antiutopian discourse, which consist in description of invariant structure of antiutopian novel and form the hypothesis about its varieties is formed. Special scientific researches the subject of which is antiutopian style are analysed. The theoretical characteristics of an anti-utopia, which explains functioning of the genre is presented.